

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**СОЛИҚ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА БЮДЖЕТ
ДАРОМАДЛАРИНИ ОШИРИШДА СОЛИҚ ТЎЛОВ
ПОТЕНЦИАЛИНИНГ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ**

Ахроров Зариф Орипович

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти докторанти

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В
РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ И ПОВЫШЕНИИ
ДОХОДОВ БЮДЖЕТА**

Ахроров Зариф Орипович

докторант Самаркандского института экономики и сервиса

**ROLE AND IMPORTANCE OF TAX POTENTIAL IN REGULATION TAX
RELATIONS AND INCREASING BUDGET REVENUES**

Ahrorov Zarif Oripovich

PhD student of Samarkand Institute of Economics and Service, e-mail:

z.akhroroff@gmail.com

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ахроров З.О. Солиқ муносабатларини тартибга солиш ва бюджет даромадларини оширишда солиқ тўлов потенциалининг роли ва аҳамияти // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 49–61. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N6>

Аннотация. Мазкур мақола солиқ муносабатларини тартибга солишда солиқ тўлов потенциалининг аҳамиятини тадқиқ қилиш ва унинг бюджет даромадларини оширишдаги ролини асослашдан иборат. Мақолада бюджет даромадларига солиқ потенциалини иқтисодий чегаралаш таҳлили ва бу бўйича хулоса ва таклифлар берилган. Солиқ потенциалини баҳолаш бюджет тизимида солиқ тушумларини ўсишини таъминлайди.

Калит сўзлар: солиқ, солиққа тортиш, солиқ потенциали, солиқ юки, солиқ сизими.

Аннотация. В данной статье исследуется значение налогового платежного потенциала в регулировании налоговых отношений и обосновывается его роль в увеличении доходов бюджета. В статье анализирован экономическое ограничение налогового потенциала доходов бюджета, а также изложены выводы и рекомендации. Оценка налогового потенциала обеспечивает рост налоговых поступлений в бюджетную систему.

Ключевые слова: налог, налогообложение, налоговый потенциал, налоговая нагрузка, налоговый ёмкость.

Abstract. The article examines the importance of the tax payment potential in the regulation of tax relations and substantiates its role in increasing budget revenues. The article analyzes the economic limitation of the tax potential of budget revenues, as well as outlines the conclusions and recommendations. Assessment of tax potential provides an increase in tax revenues to the budget system.

Keywords: tax, taxation, tax potential, tax burden, tax capacity.

DOI: 10.47390/A1342112020N6

Кириш. Республикамизда сўнгги йилларда солиқ ислохотларига алоҳида эътибор қаратилиб, солиқ органлари фаолиятини тубдан ислох қилиш, солиқ қонунчилигини соддалаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тенденцияси мунтазам амалга оширилиб келинмоқда.

Бугунги кунда солиқ тизимини такомиллаштириш бюджетга молиявий ресурсларнинг тўлиқ тушишини таъминлашга қаратилган механизмлардаги камчиликларни бартараф этишга, солиқ ва йиғимлар таркибини соддалаштириш, солиқ муносабатларини тартибга солишга қаратилган. Солиқ тизимида амалга оширилаётган туб ислохотларни, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятларини оширишга қаратиб борилишини таъминлаш муҳимдир. Бу, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ошириб бориш уларнинг солиқ тўлов потенциалининг ошишига олиб келишини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Иқтисодий ривожланишнинг жадал ривожланиб бораётган шароитларида солиқ тизими иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Оқилона қурилган ва айни пайтда амалдаги солиқ тизими барча даражадаги бюджет даромадларини ошириш муаммосини ҳал қилади ва бутун иқтисодиётнинг ва алоҳида хўжалик субъектларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Солиқ тўлов потенциали ва уни аниқлашнинг назарий ва амалий талқин қилиш масаласи кўп сайин ошиб бормоқда. Ҳозирда юзлаб иқтисодий

адабиётларда солиқ ва солиқ потенциали каби тушунчалар атрофлича талқин қилиб келинмоқда.

Бугунги кунда ҳам республикамизнинг, айниқса, вилоят (шаҳар, туман)нинг солиқ потенциалини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб чиқишга бағишланган тадқиқот ишларининг салмоғи анча паст. Ҳар бир иқтисодий солиқни тўплаш борасидаги имкониятларини тадқиқ этишга етарлича аҳамият берилмаётганлиги ва шу асосда солиқ сиёсатини юритишга нисбатан ягона услубий ёндошув тамойилининг ишлаб чиқилмаганлиги солиқ муносабатларини амал қилиш тизимини янада мураккаблаштириб юбормоқда. Шу ўринда диққатингизни “солиқ потенциали” тушунчасига бериладиган таъриф ва тавсифларга қаратмоқчимиз.

Адабиётлар таҳлили. Илмий адабиётларга “солиқ потенциали” тушунчаси 1980-1999 йилларда канадалик ва америкалик иқтисодчи ва молиячилар томонидан эътироф этилган бўлиб, у ҳозирда аксарият давлатларнинг солиқ амалиётида ва қонуниятларда акс эттирилган. Тадқиқот натижаларига мувофиқ, солиқ потенциали давлат солиқ ставкаларини ягона тизимини қўллашда солиқли даромадлар миқдорини ифодалайди. Аммо унинг мазмун-моҳияти ҳанузгача мавҳум бўлиб келмоқда, десак муболаға бўлмайди.

И.В. Горский “Солиқ потенциали – солиқ тизимининг муайян субъекти учун аниқ шароитларда солиқ йиғимларининг оптимал миқдорини (оптимал солиқ юкини) ифодаловчи мавҳум молиявий категориядир” [5, 28-б.] деб атрофлича фикр билдирган. Албатта, бундай талқин солиқ ислохотларининг барчасининг замирида давлат бюджет даромадларининг барқарор суръатларда ўсиши, солиқ тўловчиларни инновацион салоҳиятини рўёбга чиқариш масалалари ётади. Аммо солиқ потенциалининг бундай талқин этилиши олимлар эътиборидан четда қолган кўринади. Шунинг учун “солиқ потенциали” тушунчасига И.В. Горский томонидан берилган талқин мавжуд қандайдир имкониятларни эътиборга олинмаганлигидан далолат беради, деб айтсак маболаға бўлмайди.

Е.В. Лятина “Солиқ потенциали – мамлакат ёки ҳудуд иқтисодиёти ҳолатини сифат тавсифини берадиган ва иқтисодий мажмуа доирасида мавжуд бўлган ва ўзаро ҳаракат қиладиган манбалар ва объектларни солиққа тортиш шароитида маълум фискал сиёсатни қўллашда ўзгарадиган ҳисоб-китоблар тизимидир” [9, 6-б.], деб талқин этса, унда И.А. Майбуров солиқ потенциалига солиқ тўловчилар хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда амалдаги қонунчилик ва солиқ маъмуриятчилиги шароитида молиявий ресурсларга эга барча даражадаги бюджетнинг солиқ даромадларини максималлигини таъминлаш потенциал қобилияти деб қарайди [10, 96-б.].

Илмий адабиётларда юқоридагилардан ташқари солиқ потенциали тушунчасининг бир қанча талқинлари ҳам мавжуд. Шунингдек, муаллифлар солиқ потенциалининг бюджет даромад потенциали ёки солиқ тўловчининг потенциали билан ўзаро алоқаларига турлича қарашади. Мисол учун, В.Г.Пансков фикрича, солиқ потенциали – амалдаги солиқ қонунчилиги шароитида муайян вақтда маълум ҳудудда солиқ тушумларининг мумкин бўлган максимал миқдоридир [13, 24-б.].

М.В. Полинская солиқ потенциали – ҳудуднинг иқтисодий потенциални бузмаган ҳолда ҳудуддан тўпланиши мумкин бўлган солиқларнинг максимал миқдори [15, 861-871 б.], деб талқин этган бўлса, унда Т.Ф. Юткина солиқ потенциали – ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини камайтиришга қаратилган барча товарлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқарувчилари пул тушумлари йиғиндиси [19, 101-б.], деб таъкидлаб ўтади.

Шу ўринда айтиш жоизки, солиқ потенциални ишлаб чиқарувчилар ва бошқа пул тушумлари йиғиндисига тенглаштириб бўлмайди.

Ҳақиқатдан йиғилган пул тўловлари йиғиндиси бўйича ҳудуднинг солиқ потенциални баҳолаш нотўғри, чунки амалда минтақада йиғилган солиқлар ва бюджет даромадларини шакллантириш потенциали ўртасида тафовут мавжуд. Ҳудудларда солиқ потенциали билан йиғиладиган солиқлар турлича бўлиши мумкин, чунки солиққа тортиладиган база миқдорига солиқ органлари иш фаолияти натижавийлиги ва солиқ тўловчиларнинг солиқ интизомига риоя этиш даражаси каби омиллар таъсир этиши мумкин [14, 70-72-б.].

Ўз вақтида Л. Алфирман стохастик чегаралар регрессион таҳлили натижасида олинган солиқ тушумларининг прогноз миқдорини ажратиб олишга ҳаракат қилиб “солиқ сифими” тушунчасини изоҳлашга уринган ва “солиқ потенциали” ва “солиқ сифими”ни алоҳида қўллашни таклиф этган. Аммо ушбу тушунча ҳам молиявий ресурсларни ташкил этиш тушунчаси билан бирдай ифодаланган [1, 11-б.].

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, солиқ потенциали солиқ тўлов қобилиятининг энг муҳим жиҳатларидан бири саналади ва илмий адабиётларда солиқ потенциали тушунчаси кенг тарқалган бюджетнинг солиқли даромадлари билан ҳам бир қаторда қўлланилади.

Кенг маънода солиқ потенциални, ушбу тизимнинг ривожланиш даражасини, солиқ тушумларнинг сифат ва сонига боғлиқ ҳолда тавсифладиган, ушбу имкониятлардан амалиётда фойдаланишга мўлжалланган ғоя ва илмий ишланмалар асосида тўпланадиган ва ягона доирада жамғариладиган пул маблағлари йиғиндисидир. Мажбурий пул тўловларини амалда ташкил этилиши

жараёнида солиқ тушумларининг қонуний ҳаракати ва марказлашган ҳолда тўпланиши содир бўлади.

Шундай қилиб, солиқ потенциалига аксарият иқтисодчи олимлар илмий асосланган қонуниятлар асосида амалга оширишга йўналтирилган марказлаштирилган пул ресурслар мажмуи деб баҳо беришга уринишадилар.

Асосий қисм. Ҳудуд солиқ потенциали (лот. *potentia* - куч) – бу солиқ қонунчилигининг амал қилиши шароитида таҳлил этилаётган даврдаги солиқ, бож тўловларининг эҳтимол қилинадиган максимал суммаси, шунингдек, солиқ ва божхона органларининг назорат ишлари натижалари бўйича қўшимча ҳисобланган солиқ тўловлари суммалари, яъни бу ҳақиқий йиғилган солиқлар миқдори билан бюджет даромадларини потенциал тўплаш қобилияти ўртасидаги фарқдир [12].

Солиқ потенциали иқтисодий тузилма ва унинг солиққа тортиладиган, солиқ базалари орқали аниқланадиган ресурслар билан таъминланганлиги билан характерланади ҳамда маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Солиқ потенциали иқтисодий муносабатлар маконида мавжуд бўлиб, молиявий ресурсларнинг ҳажмини, уларнинг шаклланиши ва тақсимланиши тартибларини ўзида акс эттиради. Солиқ потенциални аниқлаш прогноз кўрсаткичларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этиши билан биргаликда у ҳудудлар бўйича бюджетлараро муносабатларни тартиблашда ҳам муҳим восита бўлиб хизмат қилади, ҳудуднинг потенциалига қараб субвенция, ссудаларни тақсимлаш механизмларини шакллантириш мумкин [17, 358-б.].

Иқтисодчи олим проф. Ж.Р. Зайналов ўз илмий ишларида ҳам “солиқ потенциали” тушунчасига тўхталиб ўтган [8, 135-140-б.]. Аммо унинг илмий қарашларида солиқ потенциалининг иқтисодий чегарасини назарий ва амалий жиҳатдан асослаб беришга муваффақ бўлган. Дарҳақиқат, ҳар қандай ўлчамнинг чегараси бўлиши ҳеч кимга сир эмас. Шу ўринда айтиш керакки, Ж.Р. Зайналов солиқ потенциали атамасини “солиқ чегараси” сифатида баҳолаб ўтар экан, унда “солиқ потенциали” (СП) ёки “солиқ чегараси” (СЧ) атамалари ўртасида миқдорий фарқланиш юзага келади. $СЧ \geq СП$ ёки $СЧ < СП$ кўринишига эга эканлиги, солиқ чегараси ЯИМ солиқ тўловларини ўзида акс эттиради, солиқ потенциали эса солиқсиз тушумларни ҳам ўзида қамраб олиши кўзга ташланади. Ҳақиқатдан ҳам худди шундай ҳолатга дуч келишимиз мумкин бўлади. Шу боис солиқ тўлови чегарадан ортиқ бўлса, у ўз аксини корхоналарни рақобатбардошлилигида, бюджет даромадида, инфляция даражасининг ўсишида, аҳолининг тўлов қобилиятини пасайишида ўз аксини топиши мумкин.

Шу боис “солиқ потенциали” ўрнига “солиқ тўлов потенциали” деган тушунчага урғу берилишини мақсадга мувофиқдир.

“Солиқ тўлов потенциали” солиқ тўловларини шакллантириш босқичида юзага келади. Солиққа тортиш базасини айрим микро ва макроқўрсаткичлар таъсирида ўзгариши солиқ тўлов чегарасига ўзгартиради. Натижада солиқ тўлов потенциали шаклланади. Агарда солиқ потенциали деб фикр юритадиган бўлсак, унда бу башоратли чегараларда солиқларни чегараланиб қолинишини ва солиқ солиш базасида таъсир этувчи омилларни четлаб ўтиши билан ўз башоратли чегарасини белгилаб қўяди. Аммо уни амалда таъминлаб бўлмайди. Бундай тушунча бевосита солиқ тўловларини белгиланган ва қонун ҳужжатлар доирасида чекланган доираларида ундирилишини тўлиқроқ ифодалайди.

Айнан ўз чегараларига эга солиқ тўлови солиқ тўловчиларни кўпроқ рағбатлантиради, солиқларни даромад (фойда) келтирувчи иқтисодий воқелик сифатида эътироф этилиши учун замин яратади. Проф. Ж.Р. Зайналовнинг фикрига кўра, ҳар бир тўлов, ҳар бир харажат тури, ҳар бир жарима тўлаш (у салбий ҳолат бўлса ҳам), ҳар қандай ресурс оқими хўжалик субъектига даромад (фойда) келтириши ва уларнинг иқтисодий ўсишига молиявий потенциални янада ошишига замин яратиш лозим [7, 305-311-б.].

Бундай фикрни тан олиш билан бирга биз юқорида қайд этилган иқтисодий воқеликлар таркибига кўзланмаган харажатлардан ҳам даромад (фойда) олинishi мумкинлиги, унинг солиқ объектида кўрсатиб ўтилишини муҳим деб биламиз. Айнан бундай йўқотишлар солиқ тўлов потенциалининг чегарасини қисқартириши мумкин. Бундай ҳолатга йўл қўймаслик ҳар қандай риск натижасида йўқотишлар юз берганда, шу йўқотишларни “солиқ тўлови потенциали”ни аниқлашда эмас, балки “мумкин бўлган солиқ потенциали” деб фикр юритиш ҳам мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Афсуски, бу хилдаги талқинлар ҳозирги кунда ҳам аксарият иқтисодчилар томонидан қабул қилинмоқда [11, 32-б.] [2, 5-б.] [18, 51-б.] [16, 264-б.] [4, 12-б.]. Бизнинг фикримизча, мазкур тушунчаларнинг мазмуни бир-бирига яқин бўлсада, айнан бир хил эмас. Вилоят (шаҳар, туман)ларнинг молиявий ресурсларини мавжуд солиқ тўлов потенциалининг бир қисми, бошқача айтганда, уларда мавжуд ресурслардан фойдаланиш оқибатида ҳосил қилинган пул даромадлари ва жамғармалари сифатида талқин қилиш тўғрроқ бўларди.

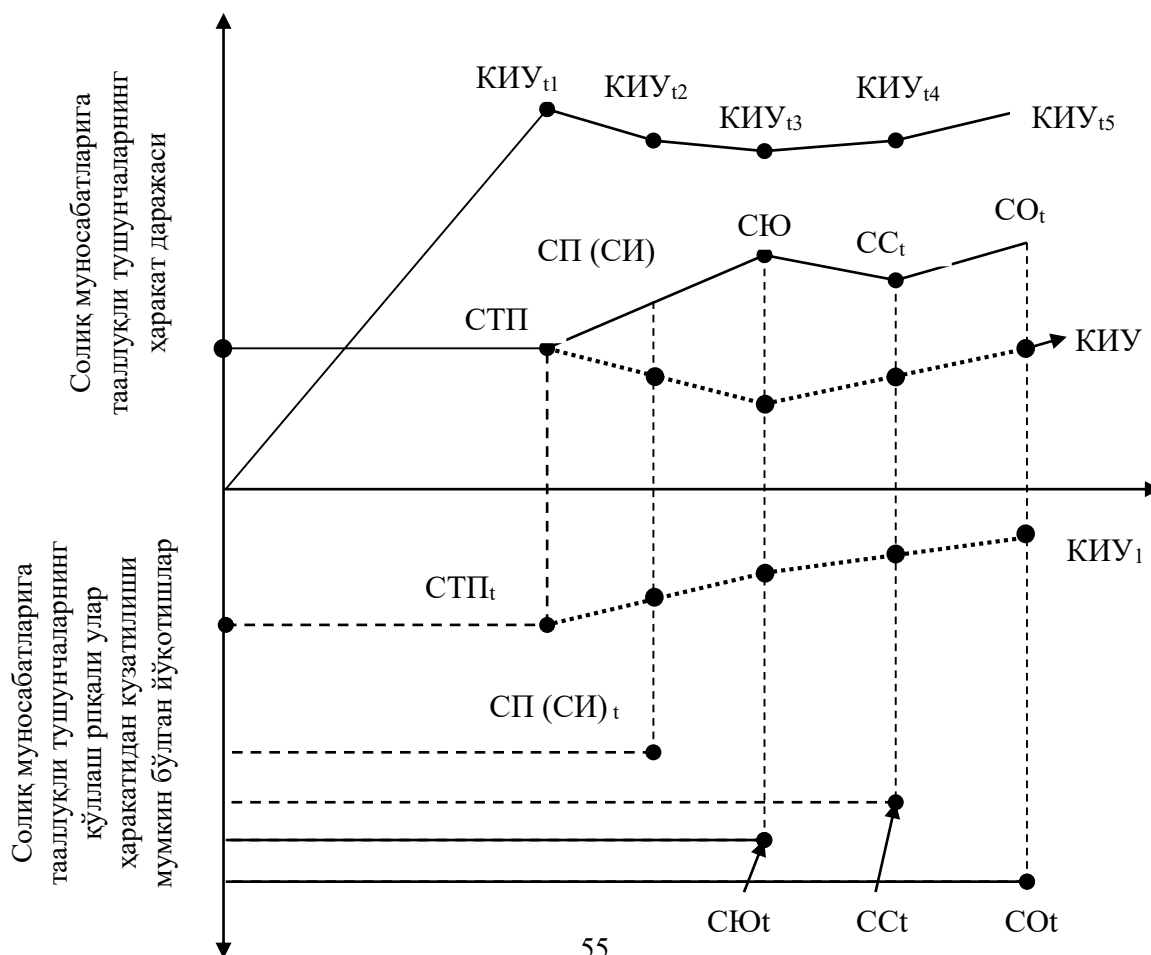
Республиканинг солиқ тўлов потенциали эса “жойлардаги мавжуд ресурсларнинг маълум давр мобайнида хўжалик субъектларига даромад келтира олиш салоҳияти” деб изоҳлаш лозим бўлади. Аслида республикамиздаги мавжуд молиявий ресурс имконияти у ёки бу сабабларга кўра ишлатилмай қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун молиявий имконият эҳтимолий тушунча сифатида

тушунча сифатида майдонга чиқар экан, унда солиқ тўлов имкониятини эҳтимолий тушунча сифатида қарашга тўғри келган бўлар эдик. Чунки кенг маънода молиявий имкониятларнинг динамик ўзгариши солиқ тўловларининг ҳажмига, тўлов муддатларига ҳатто солиқларга қўлланиши мумкин бўлган имтиёзларни тиниқ қўлланишига салбий таъсир этади. Бу эса турли даражадаги бюджет даромадларини шаклланишига ҳам таъсир этади (1-чизма).

“Солиқ тўлов потенциали” кўп жиҳатдан давлат, алоҳида маҳаллий бошқарув бўғини (яъни маҳаллий бюджетлар) учун хос бўлган вазиятларга нисбатан қўллана бўладиган тушунчадир. Шу ўрнида таъкидлаб ўтмоқчимизки, қайсидир маънода корхоналарнинг солиқ тўлов қобилияти ҳақида гапириш мумкин, бироқ аҳолининг солиқ тўлов потенциалини баҳолаш ўта мушкул масала.

Маҳаллий бошқарув тизими доирасида баҳолаш ўзига хос ёндошувни талаб этади. Афсуски, аини масала бўйича Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги илмий марказлар томонидан солиқ-бюджет амалиёти соҳасида конкрет тавсиялар ва йўриқномалар ишлаб чиқилмаган. Бу эса солиқ муносабатларини тартибга солиш муаммоларни янада кескинлаштиради.

1-чизма. Бюджет потенциални шакллантиришда ўз ўрнига эга бўлган тушунчаларни қўллашда кўриладиган йўқотишлар модули

1-чизмадан кўриниб турибдики, солиқ муносабатларини ҳаракатга келтирувчи терминларни қўллаш орқали бюджет потенциалини кучайиши ва саёзлашиши мумкин бўлади.

Бу ерда: СТП – солиқ тўлов потенциали; СП (СИ) – солиқ потенциали (солиқ имконияти); СЮ – солиқ юки; СС – солиқ сифими; СО – солиқ оғирлиги; t – белгиланган давр (вақт) давомида кузатилиши мумкин бўлган йўқотишлар; КИУ – корхона иқтисодиётида ўсишининг кузатилиши; $t_{1,2,3}$ – белгиланган давр (вақт) давомида кузатилиши мумкин бўлган қўшимча имкониятлар.

Айтиш жоизки, СТП – тушунчани қўллаш ва унга амал қилиш ҳар томонлама қулай имоният яратиб беради. Шу боис ҳам имконият яратиш жиҳати бўйича $СТП > СП(СИ)$; $СТП > СЮ$; $СТП > СС$; $СТП > СО$ (1)

$$\text{бу ерда: } СЮ > СС; СЮ \geq СО \quad (2)$$

$$СП(СИ) > СЮ; СП(СИ) > СС; СП(СИ) > СО \quad (3)$$

$$СС > СЮ; СС < СТП; СС < СП(СИ); СС > СО \quad (4)$$

Ҳар қандай ютуқлар қўлланиладиган терминлар доирасида қўлга киритилмасин, улардан кутиладиган йўқотишлар ҳам мавжуд бўлади. Аммо 1-чизмада келтирилганларга асосланадиган бўлсак, унда энг кам йўқотиш СТПда кузатилиши муқаррардир. Бундаги йўқотишлар энг аввало солиқ механизми элементларини оптимал майдонда ҳаракат қилмаслиги ёки турли қонуний чекловларни солиқ тўловларга қўлланилиши натижасида кузатилиши мумкин. Қолган ҳолда ҳам СП (СИ), СЮ, СС, СО кабиларда ҳам ушбу омиллар таъсир этиши табиийдир. Аммо бундай терминларни амал қилишини таъминлаш манфаатларини ҳаддан ташқари бир томонга бўйсунтириши ёки хизмат қилдирилиши билан кузатилади. Қолаверса, турли қонуниятлар ўртасида номувофиқлик даражасини олиб кетишида ҳам бундай салбий ҳолатларни ўсиш тенденцияси кучаяди. Унда корхоналарни қўлланилиши мумкин бўлган майдондаги ҳаракатлари ҳам кескин ўзгариши мумкин бўлади (шундан K ва K_1 – корхоналар ҳаракатига қаралсин).

Таомилга кўра, молиявий ресурслар таркибини таҳлил қилиш чоғида республикадаги хўжалик субъектларининг, сўнгги вақтларда эса аҳолининг ҳам молиявий ресурсларини ҳам кузатиш мумкин бўлади. Шу боисдан бўлса керак, айрим муаллифлар солиқ имкониятини аниқлаш чоғида унинг таркибида субъектларнинг ва аҳолининг молиявий потенциалини ажратиб кўрсатишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Бизнинг фикримизча, бундай тавсиф ҳам саёздир.

Юқорида билдирилган фикрларга қўшимча равишда айтишимиз мумкинки, “солиқ тўлов потенциали” тушунчаси вилоят (шаҳар, туман)ларнинг молиявий имкониятларини характерловчи таянч тушунчадир. Ушбу нуқтаи-назардан, мазкур тушунча мазмунини талқин қилишга иқтисодчи олимлар

турлича ёндошмоқдалар. Уларнинг бир гуруҳи “солиқлар – солиқ тўловчилар зиммасига юклатилган жами мажбуриятлар”, бошқа бир гуруҳи эса бюджет қонунчилигида молиявий йил давомида тегишли тартибда йиғилиши лозим бўлган солиқ тўловларининг умумий миқдори, яна бошқалари солиқ республиканинг истиқболдаги ривожланиш имкониятларидан келиб чиқиб, эришилиши лозим бўлган солиқ тушумлари даражасининг кўрсаткичи деб фикр билдирадилар. Кўриниб турганидек, талқинлар турли-туман. Лекин уларни битта умумий хусусият боғлаб туради. Барча талқинларнинг негизида солиқ тўловчиларнинг солиқ тўловини ошириш масаласи илгари сурилади. Аммо, мазкур қарашлар бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, муаллифларнинг тадқиқот предмети доираси билан чекланиб қолган.

Хусусан, юқорида номлари келтирилган кўрсаткичлар қай даражада амал қилмасин, уларнинг конкрет яхлит атама сифатида иқтисодий моҳияти иқтисодчи олимлар томонидан комплекс тарзда очиб берилмаган. Биз “солиқ потенциали” тушунчасига қуйидагича талқин беришни ўринли деб билдик. Солиқ тўлов потенциали – бу солиқ йиғим ва тўловларининг реал чегараларини акс эттирувчи турли даражадаги бюджет даромадларини ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлган давлат, корхоналар ва фуқаролар ўртасида қонуний пайдо бўлувчи солиқ муносабатлар йиғиндисини тавсифловчи иқтисодий воқеликдир.

Мамлакатнинг солиқ тизимида амалга оширилаётган ислохотлар иқтисодий тараққиёт истиқболини таъминлашда муҳим ўрин эгаллашни таъминлашда хориж тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда бизда амалга оширилаётган солиқ ислохотлари АҚШда ўтган асрнинг 70-йилларида ўтказилган солиқ ислохотларига ўхшамасада, аммо солиқлар орқали иқтисодий-ижтимоий ўсишни таъминлашдаги жиҳатларида яқинлик мавжудлигидан хулоса чиқариб олиш мумкин бўлади. Мисол учун, солиқ юкини корпорацияларга нисбатан юқори бўлганлиги ва уни 14 фоиздан 12 фоизга туширилиши орқали бюджет даромадларини оширишни таъминлаганлиги, яқка тартибдаги даромад солиғини 50 фоиздан 28 фоизга туширилиши (ўша вақтда энг йирик даромадлар 70 фоиз ставка орқали солиққа тортилганлиги) умуман АҚШ маъмуриятини энг аввало йирик корпорацияларни ва молиявий олигархия манфаатларини кўзлаганлигидан далолат берилди [20].

Айтиш жоизки, АҚШда инвестицияларга нисбатан солиқ чегирмасининг жорий этилиши ҳам ўз самарасини берган эди. Ушбу чегирма солиқ кредити номи билан амал қилди. Ушбу тадбирлар узоқ муддатлар давомида корпорацияларни субсидирланишини таъминлади. Ушбу солиқ кредити компанияларни капитал қўйилмаларига нисбатан 10% атрофида бўлиши ёки уни

фойда солиқ тўлов суммасини 20%га тенглаштирилган тартибда амал қилиши иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилганлиги эътироф этилди [6, 7-б.].

Шунингдек, айрим корпорацияларга нисбатан тезлаштирилган амортизация ажратмаларини пасайишида ҳам солиқ ислохотлари доирасида олиб борилган тадбирлар муҳим аҳамият касб этган эди.

Айтиш жоизки, АҚШда даромад миқдори 1 млн. АҚШ долларидан ортиқ бўлганда, 1964 йилда 20 дан 91%, 1965 йилда 70%, 1971 йилда 60%, 1972 йилда 50%, сўнг эса XX асрнинг охирларига келиб 35-50% ставка орқали солиқ белгиланди. Аммо солиққа тортилмайдиган минимум 6 минг АҚШ dollari доирасида белгилаб қўйилди [3, 52-б.].

Ушбундан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳам солиқ тўловини илғор тажрибалардан келиб чиқиб инобатга олиш зарурияти юзага келмоқда. Бунда солиқ тўловчиларни молиявий ресурсларга нисбатан эҳтиёжини аниқлаш, уларни жамлаш ва мақсадли йўналтирилишини таъминлашга алоҳида эътибор билан қараш керак. Бу ҳол ўз ўрнида солиқ ундириш асосида олиниши мумкин даромадларини прогнозлаштириш сифатида ошириш ҳамда бунинг учун зарур объектив шарт-шароитларни баҳолаш механизмларини такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқаради.

Мазкур масалани ҳал этиш республикамизда даромад манбаини яратиш имкониятларини прогнозлаштириш тартибини ошириш билан бевосита алоқадор.

Маҳаллий бюджетни шакллантириш ва юқори бюджет бўғини томонидан уларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш миқдорининг асосли равишда белгиланиши маҳаллий бюджетларнинг даромад олиш имкониятларини объектив баҳолашга боғлиқдир. Ҳозирги кунда келгусида маҳаллий бюджетнинг даромад олиш имкониятларини узоқ йилларга прогнозлаштириш тартибини ишлаб чиқиш, уларнинг даромад манбаини ошириш учун зарур базани илмий-амалий жиҳатдан ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлмоқда. Эндиликда айтиш масаланинг ҳал этилишига эътиборсизликка йўл қўйилмаслиги лозим. Мазкур ишнинг тез ечимини топишда муҳим аҳамиятга эга бўлган омил маҳаллий бошқарув органларининг маҳаллий бюджетларнинг солиқ имкониятини оширишдан манфаатдорлигини орттириш масаласи ҳисобланади. Вилоят (шаҳар, туман)нинг солиқ имкониятини тўғри баҳолаш жуда муҳим ҳисобланиши боис баҳолашнинг энг оптимал усулларини танлай олиш талаб этилади.

Айтиш жоизки, маҳаллий ва хорижий иқтисодчи олимларнинг ишларини ўрганиш натижаларидан маълум бўлишича, маҳаллий бюджетлар солиқ имкониятини баҳолашга нисбатан ёндошув йўқ. Мавжуд усулларни солиқ

тўловларини тўлаш шакллари, макроиктисодий кўрсаткичлар, репрезентатив солиқ тизими усуллари каби белгилари бўйича таснифланмоқда.

Хулоса. Бугунги кунда давлат бюджетига солиқ тушумлари ҳисобига олинадиган даромадларни режалаштириш тизимида бир қатор камчиликлар кузатилиши қайд этилмоқда:

- солиқ топшириқларини прогнозлаш ва шакллантириш билан шуғулланадиган масъул муассасалар ва уларга бўлинмаларнинг амалдаги фаолияти тартибга соладиган меъёрий-ҳуқуқий база яратилмаганлиги;

- солиқ имкониятини ривожлантиришдан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари манфаатдор эмаслиги;

- солиқларни йиғиш бўйича турли хил ноҳолисликнинг амалиётда кенг кузатилиши, яъни прогнозлаштирилган солиқ тушумини ўз муддатида бажариш учун айрим корхона (ташкилот)лар томонидан келгуси даврлар учун солиқ тўловларини олдиндан тўлаш ҳоллари ортиб боришини (ҳатто, мажбурий тарзда ҳам тўлаш ҳолатлари ҳам).

Бюджет даромадларидаги солиқларнинг салмоғи ва аҳамиятини таҳлил этиш учун, аввало, бюджет тизимидаги ислоҳотларнинг ҳар бир босқичида солиқли даромадларнинг аҳамиятини алоҳида ўрганиш муҳимдир.

Солиқ муносабатларини тартибга солиш ва бюджет даромадларини оширишда солиқ тўлов потенциалини аҳамиятини ошириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- солиқ тизимида амалга оширилаётган туб ислоҳотларни, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятларини оширишга қаратиб борилишини таъминлаш муҳимдир. Бу, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ошириб бориш уларнинг солиқ тўлов потенциалининг ошишига олиб келиши мумкин;

- солиқ базасини кенгайтириш ва солиққа тортиш механизми, таркибини такомиллаштириш ҳисобидан ҳудудий ривожлантириш вазифаларини ҳал қилиш мақсадида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига барқарор ва узоқ муддатли молиявий база яратиш;

- бюджет-солиқ бошқаруви солиқ ҳуқуқий муносабатлари ўзгаришига солиқ солиш тизими орқали тезкор жавоб қайтариш ва солиқ-бюджет сиёсати ҳазинасидаги услубларни қўллаш баробарида, пул оқимининг узлуксиз ҳаракатини таъминлаш;

- ҳар бир иқтисодий солиқни тўплаш борасидаги имкониятларини тадқиқ этиш ва шу асосда солиқ сиёсатини юритишга нисбатан ягона услубий ёндошув тамойилининг ишлаб чиқиш.

Хуллас, солиқ тўлов потенциалининг ўзгариши солиқ қонунчилиги тизимида юз берадиган ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги шароитда бюджетга тушадиган солиқлар миқдорини кўпайтиришнинг ягона йўли солиқ тўлов потенциалини ошириб бориш мақсадида мамлакат солиқ тизимида узлуксиз равишда ислохотлар ўтказиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Alfirman L. Estimating stochastic frontier tax potential: Can Indonesian local governments increase tax revenues under decentralization? – Center for Economic Analysis, Department of Economics, University of Colorado at Boulder. Working Paper. – 2003. – №. 03-19. – 37 p.
2. Asatullaev K. Economic activity and government fiscal policy: relationship theory and practice //International Finance and Accounting. – 2019. – Т. 2019. №. 2. – p. 1-13.
3. Imomkulov T.B. Financial Aspects of Selection of Investment Projects by Enterprises in Developing Market Conditions. // European Journal of Business and Management. Vol.12, No.5, 2020. – p. 51-54.
4. Khudoyqulov S. Important factors of forecasting taxes and their principles //International Finance and Accounting. – 2018. – №. 3. – С. 1-12.
5. Горский И.В. Налоговый потенциал в механизме межбюджетных отношений // Финансы. 1999. № 6. – с. 27-30.
6. Ермакова Е.А., Ларионов Н.А. Налоговые кредиты в системе стимулирования инновационной активности // Управленец. 2015. №2 (54). – с. 4-10.
7. Зайналов Д.Р., Латипова Ш.М. Проблемы совершенствования налогообложения предпринимательских субъектов в условиях глобализации //Совершенствование налоговой политики государства в условиях глобализирующейся экономики. – 2014. – С. 305-311.
8. Зайналов Ж.Р. Необходимость обеспечения взаимной бюджетной и налоговой политики в условиях благоприятной государственной экономико-правовой атмосферы //Глобальные проблемы модернизации национальной экономики. – 2017. – С. 135-140.
9. Лятина Е.В. Формирование и оценка налогового потенциала в России: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. эконом. наук. – Тольятти: 2008. – URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-otsenka-nalogovogo-potentsiala-v-rossii>. – с. 20.
10. Майбуров И.А. Налоговый менеджмент. Продвинутый курс [Электронный ресурс]: учебник для магистрантов, обучающихся по программам

- направления «Финансы и кредит»/ И.А. Майбуров [и др.]. – Электрон. текстовые данные. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 559 с.
11. Маликов Т. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. 32-б.
  12. Мирзаев Ф. Солиқ йиғилувчанлигини ҳисоблашнинг услубиёти ва амалиёти. //Бизнес-Эксперт. 2012. <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/15687-soliq-yigiluvchanligini-hisoblashning-uslubiyoti-va-amaliyoti>.
  13. Пансков В. Г., Князев В. Г. Налоги и налогообложение. - М.: МЦФЭР, 2003. - с. 336.
  14. Пелевин И.Ю. Анализ концептуальных подходов и методов оценки налогового потенциала регионов. Статистика и Экономика. 2014; (5): 70-72. <https://doi.org/10.21686/2500-3925-2014-5-70-72>
  15. Полинская М.В. Налоговый потенциал: дискуссионные подходы к определению и методы оценки / М.В. Полинская, В.С. Зачишигрова // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2017. – №133. – С. 861–871.
  16. Санакулова Б., Бадалов Ш. Солиқ юки: аниқлаш ва оптималлаштириш йўналишлари. Монография. – Т.: 2015. - 264 б.
  17. Худойкулов С.К. Худудларнинг солиқ салоҳиятини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш. // Солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш орқали солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш. Республика илмий-амалий конференция тезислар тўплами. Солиқ академияси, Тошкент, 2018 йил, - 358 б.
  18. Широнов С., Кодиров Р. Солиқ юкини ҳисоблаш методикасини такомиллаштиришнинг айрим масалалари. //Молия. №1. 2016 48-51 б.
  19. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник / Т. Ф. Юткина. - 2-е изд, перераб. и доп. - М. : ИНФРА-М, 2001. - 575 с.
  20. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Рейганомика> (Мурожаат санаси: 17.02.2020).